

Piotr Krasny

 <https://orcid.org/0000-0001-8726-1200>

Instytut Historii Sztuki

Uniwersytet Łódzki

<https://doi.org/10.18778/2084-851X.09.02>

„Capellae maiores et minores” i różne sposoby ich kształtowania w architekturze sakralnej po Soborze Trydenckim¹

Streszczenie. Reformy liturgiczne po Soborze Trydenckim doprowadziły do zasadniczych zmian w funkcjonowaniu liturgicznym i w kształtowaniu różnych partii świątyni. W różnych środowiskach terminem kaplica określano więc bądź prezbiterium, bądź aneksy ściśle powiązane z korpusem, bądź też autonomiczne budowle służące kultowi relikwii i cudownych obrazów oraz grzebaniu dostojnych zmarłych. Ten zamęt terminologiczny nie został uporządkowany w tekstach teoretyczno-artystycznych, takich jak mediolańskie *Instructiones fabricae et supellectilis ecclesiasticae*. Nie sposób zatem wypracować jednoznacznej definicji nowożytnej kaplicy przykościelnej na użytek historii sztuki.

Słowa kluczowe: nowożytna architektura sakralna, nowożytna teoria sztuki, sztuka sepulkralna, liturgia po Soborze Trydenckim, kaplice, przestrzeń sakralna w epoce nowożytnej

Każdy student historii sztuki, udręczony ćwiczeniami z opisu dzieł malarstwa, rzeźby i architektury, zdaje sobie znakomicie sprawę, że prawdziwą obsesją jego dyscypliny jest wypracowanie i konsekwentne stosowanie bardzo precyzyjnej terminologii. Spełnienie tego ambitnego zamiaru wymaga m.in. zidentyfikowania grup budowli bardzo zbliżonych pod względem funkcji, przekazu

---

¹ Niniejszy artykuł został napisany przy okazji realizacji projektu badawczego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Przetłumaczenie, opracowanie naukowe i wydanie krytyczne *Instrukcji budowania i wyposażania kościołów Karola Boromeusza*” (nr umowy 0250/NPRH7/H22/86/2018). Środki z tego grantu umożliwiły przeprowadzenie kwerend w bibliotekach w Rzymie i dokładne zapoznanie się z architekturą i wyposażeniem wybranych kaplic przy rzymskich świątyniach.

ideowego i ukształtowania oraz określenia ich wspólną nazwą, zaczerpniętą najlepiej z teorii architektury, a także innych przekazów historycznych, takich jak dokumentacje „fabryk” budowlanych². Rzetelne i uczciwe przeprowadzenie tych działań jest jednak w wielu wypadkach niezwykle trudne lub nawet niemożliwe. Formy i sposoby użytkowania budowli ulegały bowiem w trakcie stuleci, a czasem nawet dziesiątków lat zasadniczym zmianom, podobnie jak sposób ich opisywania w tekstach z epoki, które bywają zresztą nieraz dalekie od precyzji i jednoznaczności. Przemiany dzieł architektonicznych i schematów ich opisu dość często nie były skorelowane w czasie, co wzmagą jeszcze bardziej problemy z nazywaniem budowli w taki sposób, aby uniknąć stosowania terminów ahistorycznych lub sformułowanych w wyniku zbyt daleko idących generalizacji³. Od czasu do czasu warto więc zastanowić się, czy nasz sposób identyfikowania określonych budowli nadąża za aktualnym stanem badań nad dorobkiem i teorią architektury. Mając na uwadze problematykę konferencji, na której się spotykamy, spróbuję zatem objąć taką refleksją kaplice (przykościelne)⁴. Z powodu wielkiej liczby określanych tym mianem budowli i rozległości badań nad nimi zamierzam ograniczyć się do problematyki ich identyfikowania w epoce nowożytnej i skupić się zaledwie na kilku – mam nadzieję, że bardzo wyrazistych – aspektach tego zagadnienia. Jestem jednak przekonany, że nawet jego szkicowe i rudymentarne ujęcie uzmysłowi nam, iż odpowiedź na pytanie: „jakiego rodzaju budowle lub partie budowli nazywano w dawnych wiekach kaplicami?” nie jest bynajmniej oczywista.

Badacze dziejów sztuki nowożytnej z terminem „kaplica” kojarzą przede wszystkim część świątyni wyodrębnioną zdecydowanie z jej wnętrza i bryły pod względem architektonicznym i pełniącą specyficzną funkcję (il. 1). Takim gmachom, wznoszonym jako miejsce grzebania i upamiętniania możliwych zmarłych, a także – eksponowania relikwii lub cudownych obrazów, nadawano często centralny plan, zasklepiając je kopułami. Czasem wnoszono je też na planie prostokąta, wzbogacając ich wyraz architektoniczny wymyślnymi sklepieniami. Kaplice te odróżniono z reguły od zasadniczych części świątyni odmiennym (zwykle bardziej dekoracyjnym) opracowaniem artykulacji i detalu architektonicznego, a także zagradzano

---

² PEVSNER 1979.

³ Procesy te, zachodzące w bardzo dynamiczny sposób w architekturze nowoczesnej, opisuje wnikliwie: FORTY 2000.

⁴ Nie chcąc rozbudować i komplikować przesadnie tych rozważań, wyłączam poza ich zakres budowle lub elementy budowli określane w nowożytnej teorii sztuki jako „oratoria, czyli kaplice”, tzn. niewielkie wolnostojące budynki sakralne, w których odprawiano msze lub inne nabożeństwa, pomieszczenia przeznaczone do sprawowania liturgii lub na modlitwę prywatną w klasztorach, w świeckich budynkach użyteczności publicznej i w domach prywatnych, a także kaplice nagrobne budowane na cmentarzach lub w pobliżu rezydencji szlacheckich. Problematykę nazywania i opisywania takich budowli w kontrreformacyjnym piśmiennictwie kościelnym porusza m.in.: MAN-DOSI 2016, s. 149–158.

dostęp do nich za pomocą krat, w których często pozostawiano wyłącznie małe prześwity. Wiele owych gmachów miało osobne zakryście z bogatym inwentarzem, w niektórych zaś sytuowano drugie tabernakulum, co czyniło z nich *de facto* odrębne kościoły⁵. Howard Colvin zaproponował więc, aby takie budowle nazywać „kaplicami autonomicznymi” (*autonomic chapels*) albo też „kaplicami dwufunkcyjnymi” (*dual-purpose chapels*), ze względu na pełnienie przez nie zarówno funkcji religijnych, jak i grzebalno-kommemoratywnych⁶.

1. Kościół San Nazaro in Brolo w Mediolanie, Cappella Trivulzio, wnętrze, uk. w 1565 roku, fot. Michał Kurzej

Chociaż tego rodzaju kaplice wnoszono powszechnie w Italii, Hiszpanii, krajach niemieckich, na Węgrzech, w państwie polsko-litewskim, a także w Anglii i w Szwecji, w nowożytnej teorii architektury trudno znaleźć jakiegokolwiek uwagi na temat

⁵ Zob. m.in.: ŁOZIŃSKI 1973; KREIDER 1979; COLVIN 1991, s. 203–216, 253–282; LARSSON 2008, s. 27–39; RODRIGUEZ G. DE CEBALLOS 2009, s. 235–240; RIQUELME OLIVA 2010, s. 277–297. O bogatych, a zarazem zamkniętych dla „zwykłych” wiernych czynnościach liturgicznych sprawowanych we włoskich rodzinnych kaplicach grobowych zob. zwłaszcza: ETTLINGER 1978, s. 287–304.

⁶ COLVIN 1991, s. 203.

tych budowli⁷. W najważniejszym kontrreformacyjnym kompendium zasad budowy i wyposażenia kościoła, opracowanym i ogłoszonym na polecenie arcybiskupa mediolańskiego Karola Boromeusza (1538–1584) w roku 1577, znajdujemy wprawdzie liczne zalecenia dotyczące kształtowania kaplic, ale odnoszą się one do innych części budynku kościelnego. Terminem „kaplica” określano bowiem w tym wydawnictwie wszystkie człony wyodrębnione z wnętrza świątyni w celu pomieszczenia ołtarzy. Chodziło więc tu przede wszystkim o jednolicie rozplanowane aneksy dostawione do ścian bocznych korpusu lub do ścian transeptu, które opisywano jako kaplice mniejsze (*capellae minores*), a także o prezbiterium, które określano terminem kaplica większa (*capella maior*). Autorzy instrukcji zalecali, aby kaplice były otwarte do naw kościoła szerokimi arkadami, a ich posadzka znajdowała się nieznacznie wyżej od posadzki nawy. W przejściach wiodących do kaplic dopuszczali umieszczenie niskich balustrad, które zabezpieczałyby ołtarze, ale podkreślali, że owe aneksy *mają poszerzać cały budynek kościelny*, a zatem wykluczali ich wyraźne oddzielenie od przestrzeni korpusu lub transeptu. Opisywanych przez siebie kaplic nie uważali więc za „autonomiczne” dodatki do wnętrza kościoła, ale za elementy kluczowe dla jego ukształtowania, które winny być z nim komponowane *zgodnie z zasadami architektury*⁸.

Taki sposób definiowania kaplic i określania ich roli we wnętrzu sakralnym odwoływał się do rozwiązań architektonicznych rozpowszechnionych w budownictwie Italii od schyłku średniowiecza. W większości podłużnych kościołów wznoszonych na tym obszarze w XV, XVI i na początku XVII wieku korpus był bowiem ujmowany ciągami kaplic, które wzmacniały dodatkowo ściany rozpierane przez sklepienia jednej lub kilku naw. Prezbiteria bywały często skomponowane z tymi kaplicami poprzez podobne rozplanowanie, proporcje wnętrza i przesklepienie. Takie rozwiązania pojawiały się m.in. we wczesnych budowlach Filippa Brunelleschiego (1377–1446, il. 2), Michelozza (1396–1472), Leona Battistę Albertiego (1402–1472), a także w licznych kościołach budowanych w Wiecznym Mieście po Sacco di Roma⁹. Propagował je Francesco di Giorgio Martini (1439–1502) w niewydanym drukiem,

⁷ Zob. SIGNORINI 2016, s. 159–176

⁸ BORROMEUS 2000, s. 14, 28–48. Potrzebę ścisłej integracji kaplic z wnętrzem świątyni, także pod względem ideowym, dostrzegali też inni wybitni duchowni katoliccy, zaangażowani w dzieło reformy Kościoła. Biskup mantuański Ercole Gonzaga (1505–1563) w ołtarzach kaplic w swojej katedrze dedykowanej św. Piotrowi polecił umieścić obrazy ukazujące świętych wczesnochrześcijańskich. Założyciel oratorianów, Filip Nereusz (1515–1595), skomponował zaś wystrój ołtarza głównego i ołtarzy w kaplicach kościoła Santa Maria in Valicella w Rzymie w *katechezę mariologiczną, przeprowadzoną za pomocą obrazów, które pozwalają zbliżyć się do tajemnicy Matki Boskiej, przemierzając etapy drogi, która prowadzi od ofiarowania w świątyni dziewczyny z Nazaretu do jej niebiańskiej koronacji*. Zob. DANIELI 2009, s. 113–122 (cytowany fragment na s. 114); BIFERALI 2013, s. 63–64.

⁹ SCHWANGER 1995, s. 232; SIMONCINI 2017, s. 12–27, 112–127.

ale powszechnie znanym traktacie architektonicznym¹⁰, a także Pietro Cataneo (1510–1569) w *I quattro primi libri di architettura* (1554, il. 3)¹¹. Ów schemat przestrzenny zastosowano w korpusach kościołów San Cristoforo w Lodi (po 1563) i San Gaudenzio w Novarze (1577–1590) oraz San Vittore al Corpo (rozpoczęty 1570) i Santa Maria della Passione w Mediolanie (rozpoczęty w 1573 roku, il. 5), wzniesionych lub przebudowanych z inicjatywy i pod nadzorem Boromeusza¹². Jest więc rzeczą zrozumiałą, że arcybiskup mediolański uważał to rozwiązanie za gruntownie sprawdzone i przywołał je w swoich instrukcjach jako powszechnie akceptowany sposób sytuowania kaplic w przestrzeni i w bryle kościoła.

2. Kościół San Lorenzo we Florencji, korpus z ciągiem kaplic, arch. Filippo Brunelleschi, rozpocz. 1419, fot. Michał Kurzej

Hierarcha ów nie mógł jednak nie zauważyć, że niemal równie długą tradycję – sięgającą przynajmniej działalności Brunelleschiego – ma wznoszenie przy kościołach okazałych „automatycznych” kaplic, pełniących nieraz zarówno funkcję grobowca,

¹⁰ DI GIORGIO MARTINI 1967, t. 1, s. 46–47, t. 2, s. 419.

¹¹ CATANEO 1554, k. 37v–38r, 39v.

¹² SCONTI 1981, s. 64–70; HOUGHTON BROWN 1982, t. 1, s. 120–125; MAJO 2004, s. 82–84; SCOTTI TOSINI 2009, s. 87–89.

jak i swoistego relikwiarza mieszczącego ważne świętości, tak jak Cappella Portinari przy kościele Sant'Eustorgio w Mediolanie (1460–1468), w której przechowywano relikwie św. Piotra Męczennika¹³. Boromeusz poznał też znakomicie Cappella Trivulzio (ukończoną w 1565 roku, il. 1) przy mediolańskim kościele San Nazaro in Brolo, ponieważ zwalczał przez kilka lat przesadną wspaniałość umieszczonych w niej nagrobków, nie zgłaszając wszakże zastrzeżeń wobec jej form architektonicznych¹⁴. Brak jakichkolwiek uwag na temat kształtowania „autonomicznych” kaplic w instrukcjach arcybiskupa mediolańskiego należy więc chyba uznać za przejaw jego przekonania, że są to drugorzędne dodatki do kościołów, które, zwłaszcza w przypadku świątyń licznie nawiedzanych przez wiernych, nie odgrywają istotnej roli w liturgii, duszpasterstwie i prywatnych praktykach pobożnościowych¹⁵. Rezerwę Boromeusza wobec problematyki „autonomicznych” kaplic podzielali inni włoscy pisarze kościelni, wypowiadający się na temat sztuki sakralnej, wskutek czego nie dysponujemy żadnymi istotnymi wskazówkami teoretyczno-artystycznymi, pozwalającymi gruntownie przebadać ideowe uwarunkowania tendencji do wznoszenia takich gmachów nasilającej się ewidentnie w Italii właśnie w okresie zaprowadzania w niej reformy trydenckiej¹⁶.

Za zasadniczy czynnik warunkujący ów fenomen należy jednak uznać przekształcenia dokonywane w funkcjonowaniu i ukształtowaniu *capellae maioris* przez Boromeusza i innych włoskich hierarchów zaangażowanych szczególnie w dzieło reformy Kościoła. Duchowni ci głosili zgodnie, że należy przede wszystkim przywrócić w liturgii pierwszorzędne znaczenie uroczystej mszy świętej gromadzącej całą lokalną społeczność wiernych i angażującej ją w przeżywanie tajemnicy Eucharystii¹⁷. W związku z tym zaczęli usuwać przegrody chórowe wnoszone na granicy korpusu i prezbiterium, zasłaniające ołtarz główny (il. 5)¹⁸, który uważano za oczywiste miejsce sprawowania *missae solemnis*¹⁹. Przy tej okazji „oczyszczali” oni

¹³ CIPRIANI/DELL'AQUA/RUSELLI 1963. O dość skomplikowanych, ale żywych relacjach Boromeusza z konwentem dominikanów przy kościele Sant'Eustorgio zob. MOZZARELLI 2005, s. 139–149.

¹⁴ BARONI 1935, s. 431–440.

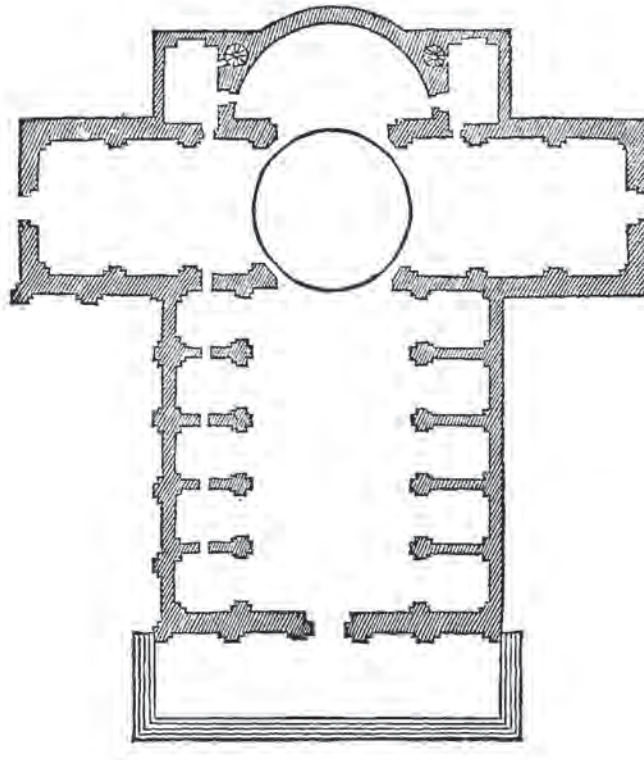
¹⁵ Przesłanki do sformułowania takiej hipotezy wskazuje: CAPURRO 2014, s. 10, 140.

¹⁶ SIGNORINI 2016, s. 173–176.

¹⁷ PIGOZZI 1996, s. 23–41; LEONCINI 1996, s. 105–113; MAJO 2004, s. 82–83. Zob. też: TEJEIRA PABLOS 2000, s. 29–30, 39–40; MARTIN 2010, s. 101–135; DROUIN 2019, s. 17–20, 331–338; WELLNHOFER 2019, s. 47–48.

¹⁸ HALL 1974, s. 157–159, 171–173; DI CAGNO 1996, s. 93–94; CUNNINGHAM 2005, nr 5, s. 685; RODRIGUEZ C. DE CEBALLOS 2006, s. 103–104, 109; HALL 2019. O podobnych okolicznościach usuwania przegród ołtarzowych we Francji zob. JESTAZ 1995, s. 188–189; DROUIN 2019, s. 71–82.

¹⁹ Świadczy o tym m.in. wypowiedź niderlandzkiego humanisty, Nicolausa Mameranusa (1500–1567), który, opisując zwyczaje liturgiczne kościoła katolickiego, stwierdził, że są dwa rodzaje kaplicy, mianowicie mniejsza i większa. Większą określamy tę, w której uroczysta msza, zwana sumą, jest śpiewana przez kantorów wykwinnym śpiewem; mniejszą zaś tę, w której wewnątrz jest sprawowana czytana Ofiara Mszalna. Cyt. za: CHILLET 1650, s. 13.

3. Plan kościoła z nawą główną ujętą kaplicami, miedzioryt za: CATANEO 1554

4. Kościół Santa Maria della Passione w Mediolanie, kaplice przy korpusie, arch. Martino Bassi, rozpocz. 1573, fot. Michał Kurzej

również prezbiteria z wszelkich sytuowanych w nich zwyczajowo w średniowieczu²⁰ elementów, które odciągałyby uwagę wiernych od Ofiary mszalnej lub zdawały się nie licować z najwyższą powagą tej ceremonii.

5. Katedra Santa Maria Nascente w Mediolanie, prezbiterium po aranżacji na zlecenie Karola Boromeusza, arch. Pellegrino Tibaldi, przełom lat 60. i 70. XVI wieku, fot. Michał Kurzej

Wielu hierarchów uznało, że z godnością miejsca oddawania czci Jezusowi uobecniającemu się na ołtarzu nie licują okazałe nagrobki, które lokalizowano często w prezbiterium²¹, aby z wielką ostentacją głosić ziemską chwałę możnych zmarłych. Biskup Gian Matteo Giberti (1495–1543) usunął więc z części kapłańskiej katedry w Weronie wszystkie pomniki, nie czyniąc wyjątku nawet dla nagrobka papieża Lucjusza III²². Ercole Gonzaga (1505–1563) postąpił równie bezceremonialnie

²⁰ Zob. TEIJEIRA PABLOS 2000, s. 29–30.

²¹ WAPPELMANN 2007, s. 152–154.

²² NELSON/ZECKHAUSER 2008, s. 59.

z grobowcami swoich przodków, znajdującymi się w sąsiedztwie ołtarza głównego w katedrze w Mantui²³, a Boromeusz i Alfonso Gesualdo (1540–1603) „oczyścili” prezbiteria katedr z Mediolanie i w Neapolu z nagrobków dawnych władców tych miast, nie przejmując się protestami i ostrą krytyką owych działań²⁴.

Dość powszechnie eliminowano też z przestrzeni prezbiterialnej wszelkie kultury, które mogły konkurować z *missa solemni*. Usuwano więc z niego cudowne obrazy maryjne, tak jak zrobił to m.in. Gabriele Paleotti (1522–1597) w katedrze w Bolonii, a także ciesząc się wielką czcią relikwie²⁵.

Giberti, Gonzaga i Boromeusz uważali, że z znaczenie prezbiterium jako ośrodka kultu eucharystycznego będzie znakomicie podkreślone przez usytuowanie w nim tabernakulum, toteż wyeksponowali ten sprzęt ponad ołtarzami głównymi swoich katedr²⁶. Takie rozwiązanie nie podobało się jednak dość licznym hierarchom, którzy uważali, że stała obecność eucharystycznego Chrystusa na ołtarzu będzie odwozić pobożne emocje wiernych od jego cudownego uobecnienia w czasie sprawowania mszy. Obawiano się również, że nabożeństwa odprawiane w prezbiterium odciągają uwagę kapłanów i wiernych od tabernakulum, co może być odebrane jako lekceważenie dla Jezusa realnie obecnego w nim pod postacią chleba²⁷. Wielu biskupów podzielało więc opinię patriarchy weneckiego Giovanniego Trevisana (1503–1590), zawartą w liście pasterskim ogłoszonym w roku 1581. Hierarcha ów zgadzał się wprawdzie z Boromeuszem, że ołtarz główny jest najgodniejszym miejscem do przechowywania Ciała Pańskiego, ale uważał, że w świątyniach parafialnych Republiki Weneckiej należy zachować zwyczaj umieszczania tabernakulów na ołtarzach bocznych, utrzymywanych przez Bractwo Najświętszego Sakramentu, ponieważ takie rozwiązanie służy lepiej rozwijaniu wśród wiernych nabożeństwa eucharystycznego²⁸. Francuski liturgista Jean-Baptiste Thiers (1636–1703) głosił zaś w *Traité de l'exposition du Saint-Sacrement* (1673), że uwieńczeniem autentycznego uczestnictwa wiernych w *missa solemni* powinno być udzielenie im komunii hostiami konsekrowanymi na ołtarzu głównym w trakcie tego nabożeństwa, zaś hostie przeznaczone do udzielania wiatyku i komunii poza mszą, a także do adoracji powinny być przechowywane na innym ołtarzu²⁹.

---

²³ DAINO 1988, s. 142.

²⁴ GIUSSANO 1610, s. 91; BARONI 1935, s. 430–431; KRASNY 2017, s. 56; LUCHERINI 2018, s. 209–233; FONTANA 2019, s. 161–162.

²⁵ BIANCHI 2008, s. 172–179.

²⁶ BORROMEO 2000, s. 36; DAINO 1988, s. 142; FRASCARELLI 2001, s. 27–32; LANG 2009, s. 32–34; AGOSTINI 2012, s. 147–153.

²⁷ RODRIGUEZ G. DE CEBALLOS 2006, s. 103–104.

²⁸ MASON RINALDI 1987, s. 171–172.

²⁹ DROUIN 2019, s. 76.

Cześć należna Eucharystii i innym świętościom usuwanym z prezbiterium kazała więc szukać dla nich innego, odpowiednio godnego miejsca w przestrzeni kościelnej. Przywiązanie do zmarłych i duma rodowa opierały się zaś zaleceniom Gonzagi i Boromeusza, aby przywrócić lub choćby upowszechnić praktykę grzebania możliwych wiernych na cmentarzach³⁰. Znakomitym (i wypróbowanym już u schyłku wieku XV w Duomo Vecchio w Brescii)³¹ rozwiązaniem wszystkich tych problemów były „autonomiczne” kaplice, które pozwalały oddzielić kult Eucharystii, cudownych obrazów i relikwii od pobożnego uczestnictwa w *missa solemni*, a zarazem nadać tym pierwszym formom pobożności okazłą oprawę artystyczną³². Środki na jej zrealizowanie można zaś było pozyskać łatwo, zezwalając na użytkowanie kaplicy jako mauzoleum rodowego i umieszczenie nagrobnych monumentów na jej ścianach lub w posadzce³³. Poza prestiżowym miejscem pochówku fundatorzy owych kaplic lub ich potomkowie zyskiwali często możliwość spoczynku *ad sancto*, uważaną od pierwszych wieków chrześcijaństwa za rozwiązanie szczególnie pomocne w osiągnięciu szczęścia wiecznego³⁴. Taka motywacja odegrała m.in. kluczową rolę w przypadku rodziny Salviatic, którzy wybudowali przy kościele San Marco we Florencji wyjątkowo okazałą kaplicę (rozpoczętą w 1580 roku), będącą zarówno ich mauzoleum, jak i miejscem złożenia relikwii św. Antonina Pieroziego³⁵. W niektórych kaplicach – tak jak w Cappella Altieri (1671–1674) przy kościele San Francesco a Ripa w Rzymie i w Cappella Corsini (1675–1683) przy kościele Santa Maria del Carmine we Florencji – zmarli oczekiwali zmartwychwstania wraz z relikwiami swoich świętych przodków³⁶.

---

³⁰ MURPHY 1999, s. 49.

³¹ W roku 1495 biskup Paolo Zano (1460–1531) rozpoczął budowę po bokach prezbiterium Santa Maria de Dom (Duomo Vecchio) w Brescii okazałych kaplic Najświętszego Sakramentu i relikwii Krzyża Świętego, aby umożliwić wiernym łatwiejszy dostęp do tych świętości i rozbudzić w nich w ten sposób pobożność eucharystyczną i pasyjną, zob. SAVY 2003, s. 97, 103; VOLTA 2001, s. 66–72.

³² COPE 1979, s. 16–18; MARTELACCI 1995, s. 35–118. Nadawanie bardzo efektownej oprawy kaplicom mieszczącym relikwie musiało wzbudzać pewne wątpliwości, skoro próbował je rozwiewać m.in. rzymski hagiograf Giovanni Paolo, pisząc, że *skoro było w zwyczaju u niemal wszystkich starożytnych wznosić posągi i ołtarze ku czci fałszywych bóstw i tych osób, które przysłużyły się za życia swojemu miastu [...] należy też budować [...] kaplice w celu uczczenia owych heroicnych dusz, które żyły w świecie, a zarazem poza światem, a teraz cieszą się na wieki przebywaniem z Bogiem*. Zob. PAUOLO 1672, s. 253–254; KISSEL 2016, s. 22.

³³ COLVIN 1991, s. 212–216.

³⁴ Zwyczaj wznoszenia kaplic, które były zarazem miejscem przechowywania cennych relikwii i grobowcami możliwych osób, był rozpowszechniony już w późnym antyku. Na przykład arcybiskup mediolański św. Ambroży (339–397) wybudował przy Basilica Martirum (obecnie Sant’Ambroggio) w Mediolanie kaplicę, zwaną dziś San Vittore in Ciel d’Oro, w której obok relikwii męczennika Wiktora złożył szczątki swojego brata – Satyra (334–378), zob. MACKIE 2003, s. 116–142.

³⁵ DE LUCA 1996, s. 115–135; CORNELISON 2012, s. 115–298.

³⁶ MONACI MORAN/MELONI TRKULJA 1999, s. 135–164; CARERI 1995, s. 41–86; KISSEL 2016, s. 22–26; CARERI 2018, s. 131–147.

Praktyka łączenia w „autonomicznej” kaplicy funkcji miejsca kultu Najświętszego Sakramentu, relikwii lub cudownego obrazu z okazałym mauzoleum zyskała swoiste potwierdzenie przez papieży w wyniku wybudowania dwóch okazałych kopułowych kaplic przy rzymskiej bazylice Santa Maria Maggiore. Starsza z nich, Cappella Sistina (1585–1589, il. 6) wzniesiona przez papieża Sykstusa V (Felice Peretti di Montalto, 1521–1590), mieściła wspaniałe tabernakulum i relikwie żłobka Jezusa oraz grobowce fundatora i jego poprzednika na tronie Piotrowym, Piusa V (Antonia Ghislieriego, 1504–1572). Młodsza, Cappella Paolina (1606–1613), była miejscem kultu maryjnego wizerunku zwanego *Salus Populi Romani*, a także mauzoleum swojego fundatora, papieża Pawła V (Camilla Borghese, 1550–1621, il. 7). Obie kaplice przyciągały wielkie rzesze pielgrzymów, którzy, oddając cześć żłobkowi i cudownemu obrazowi, nie zakłócali celebracji papieskich sprawowanych szczególnie często w Santa Maria Maggiore na przełomie XVI i XVII wieku³⁷.

Przykład idący z tej czcigodnej bazyliki wpłynął bardzo wyraźnie na przekształcenia prowincjonalnych katedr na terenie Państwa Kościelnego i Toskanii, przy których wznoszono w pierwszej połowie XVII wieku okazałe kaplice-mauzolea, przenosząc do nich z prezbiterium Najświętszy Sakrament (m.in. w Volterrze, w Gubbio, w Urbino i w Fano)³⁸ lub cenne relikwie. Podobne działania podejmowano także w wielu innych miejscach w Europie, rozpraszając część funkcji średniowiecznych *capellarum maiorum* w „autonomicznych” kaplicach bocznych. Przemiany takie przyczyniły się do przestrzennego zintegrowania prezbiteriów z korpusami oraz do zatarcia kaplicznego charakteru kapłańskiej części kościołów.

W świadomości duszpasterzy i świeckich dość prędko zanikło przekonanie, że prezbiterium kościoła katedralnego lub kolegiackiego czy też innej, otwartej dla szerokich rzesz wiernych świątyni może pełnić funkcję ekskluzywnej kaplicy grobowej. Takie rozwiązanie akceptowano niemal wyłącznie w katolickich świątyniach dworskich, ale na wzór *Capilla Mayor* w kościele San Lorenzo de Escorial (1563–1584) „przyciskano” w nich nagrobki władców do bocznych ścian prezbiterium, aby nie zasłaniały one wiernym widoku na okazały ołtarz główny, kształtowany w znacznie okazalszy sposób niż owe monumenty³⁹. Przykład takiej przestrzennej integracji *capellae maioris* z korpusem możemy znaleźć w kościele Notre Dame de Bon Secours w Nancy (1738–1741), w którego prezbiterium umieszczono nagrobki księcia lotaryńskiego Stanisława Leszczyńskiego (1677–1766) i jego żony Marii (1680–1747) oraz cudowną średniowieczną figurę Matki Boskiej Łaskawej⁴⁰. Nie należy się więc dziwić, że zwyczaj nazywania „otwartych” prezbiteriów kościołów katolickich

³⁷ OSTROW 1996.

³⁸ NEGRONI 1993, s. 96–97; UGOLINI 2004, s. 35–44; FONTANA 2019, s. 38, 94.

³⁹ OSTEN SACKEN 1979, s. 91–124; MULCAHY 1994, s. 35–38.

⁴⁰ OSTROWSKI 1972, s. 104–106.

6. Bazylika Santa Maria Maggiore w Rzymie, Cappella Sistina, wewnątrz, arch. Domenico Fontana, rozpocz. 1575, fot. Michał Kurzej

7. Bazylika Santa Maria Maggiore w Rzymie, Cappella Paolina, wewnątrz, arch. Flaminio Ponzio, rozpocz. 1605, fot. Michał Kurzej

kaplicami większymi zachował się wprawdzie w łacinie kościelnej, ale nie wszedł do świeckiej terminologii architektonicznej w językach nowożytnych z wyjątkiem hiszpańskiego⁴¹.

8. Sankt Marien Dom we Freibergu, Fürstliche Begräbniskapelle, wnętrze, arch. Giovanni Maria Nosseni, 1589–1595, fot. Michał Kurzej

Średniowieczny zwyczaj wyrazistego wydzielenia prezbiteriów na kaplice zdominowane przez okazałe pomniki nagrobne przetrwał w krajach protestanckich, patrzących z wielką nieufnością na „papistowskie” reformy. Znakomitym przykładem podtrzymywania takiej formuły architektonicznej może być mauzoleum Wettinów urządzone w latach 1589–1595 w przejętej przez luteranów kolegiacie we Freibergu (il. 8)⁴². W Niderlandach Północnych wyznawcy kalwinizmu, którzy

⁴¹ CLAIZAC Y SAENZ 1877, s. 757; TEIJEIRA PABLOS 2000, s. 13.

⁴² DOMBROWSKI 2001, s. 342–372; DIEMER 2008, s. 41–69.

odprawiali Eucharystię pośrodku korpusu kościoła, konsekwentnie przekształcali prezbiteria przejmowanych przez siebie średniowiecznych świątyń (Nieuwe Kerk w Delfcie, Sint-Maartenskerk w Utrechcie, Nieuwe Kerk w Amsterdamie) w kaplice grobowe (*grafkapellen*), ustawiając okazałe monumenty narodowych bohaterów na miejscu średniowiecznych ołtarzy głównych⁴³.

W najbardziej zachowawczy sposób podeszli jednak do tradycji wielofunkcyjnych *capellarum maiorum* ich katolicki sąsiedzi z Niderlandów Południowych, nadając takiej postawie wyrazistą, kontrreformacyjną wymowę⁴⁴. W sporej liczbie tamtejszych katedr, kolegiat i innych wielkich kościołów miejskich odtworzono bowiem, po zniszczeniach dokonanych przez ikonoklastów w latach 1566 i 1578⁴⁵, wyraźnie wydzielone prezbiteria mieszczące różnorodne, bogate wyposażenie, kluczowe dla manifestowania rangi owych świątyń⁴⁶. Okoliczności i uwarunkowania takich zachowawczych odbudów można prześledzić znakomicie na przykładzie Sint-Baafskathedraal w Gandawie. Tamtejszy historyograf – Marcus van Vaernewijck (1518–1569) – w roku 1566 opisał tę świątynię jako budowlę złożoną z korpusu nawowego (*het schip*) oraz kaplicy (*de kapel*), określając tym drugim mianem prezbiterium. Do czasu rozruchów obrazoburczych w owej kaplicy, wydzielonej z wnętrza kościoła przegrodą chórową i przegrodami bocznymi w arkadach ambitu znajdował się ołtarz główny z relikwiami św. Bawona, sakramentarium, organy oraz groby opatów benedyktyńskich (zarządzających kościołem do roku 1539)⁴⁷. Podobny stan rzeczy utrzymano w trakcie kolejnych odbudów i przekształceń prezbiterium podejmowanych przez biskupów gandawskich. Prace te zainicjował Carolus Maes (1559–1612), wznosząc w 1611 roku ołtarz główny i remontując umieszczoną pod nim kryptę z relikwiami św. Bawona, a także wystawiając swój stosunkowo skromny nagrobek w kapłańskiej części katedry⁴⁸. Kolejny ordynariusz, Anthonius Triest (1577–1657), polecił warsztatowi Hansa van Milderta (1588–1638) wydzielić część kapłańską katedry przegrodą chórową oraz marmurowymi ściankami wbudowanymi w arkady prowadzące do ambitu (il. 9)⁴⁹, umieścić w ołtarzu wielki obraz Petera Paula Rubensa (1577–1640) przedstawiający *Przybycie św. Bawona do opactwa w Gandawie* (1625)⁵⁰, a także wystawił w jednej z arkad swój nagrobek (1651–1654)

⁴³ GOOSENS 1995, s. 221–223; VAN OS 2000, s. 46.

⁴⁴ O kontrreformacyjnych motywacjach zachowania tradycyjnych rozwiązań w katolickiej architekturze Niderlandów Południowych zob. zwłaszcza: SNAET 2009, s. 113–116.

⁴⁵ SCHEERDER 1978, s. 34, 37–46, 38–49, 59–67; DEYON/LOTTIN 2013, s. 48–54.

⁴⁶ STEPPE 1952; KAVALER 2008, s. 193–206.

⁴⁷ VAERNEWIJCK 2016, s. 106–107.

⁴⁸ LALEMAN 2000, s. 103; SAUERLÄNDER 2014, s. 143.

⁴⁹ LEURS 1937, s. 48; LALEMAN 2000, s. 103; DUVERGER 2000, s. 221–222.

⁵⁰ LEURS 1937, s. 48; DUVERGER 2000, s. 217–220; SAUERLÄNDER 2014, s. 142–159.

dłuta Hiëronymusa Duquesnoya (1602–1654)⁵¹. Lokalizacja i zasadniczy schemat owego okazałego dzieła – ukazującego Triesta spoczywającego w bramie życia wiecznego u stóp zmartwychwstałego Chrystusa i Matki Boskiej – były naśladowane przez kolejnych hierarchów (Carolusa van den Boscha, 1597–1665; Eugeniusa Albertusa d’Allamonta, 1609–1673; Philipsa Erarda van der Noota, 1638–1730), co doprowadziło do nadania prezbiterium katedry charakteru okazałej kaplicy grobowej biskupów gandawskich (il. 10)⁵².

9. Sint-Baafskathedraal w Gandawie, przegroda wydzielająca prezbiterium, Hans van Mildert, ok. 1630, fot. Michał Kurzej

⁵¹ LEURS 1937, s. 49; DURIAN-RESS 1974, s. 240, 245–252; DUVERGER 2000, s. 221–222.

⁵² LEURS 1937, s. 48, 51; DURIAN-RESS 1974, s. 240–243, 252–273, 281–284; LEFFTZ 2007, s. 36–42.

10. Sint-Baafskathedraal w Gandawie, prezbiterium z nagrobkami biskupów: Anthoniusa Triesta (Hiëronymus Duquesnoy, 1651–1654) i Eugeniusa Albertusa d'Allamonta (Jean Del Cour, 1667–1672), fot. Michał Kurzej

Takie rozwiązanie, które gorszyłoby zapewne włoskich hierarchów z końca XVI i z XVII wieku, było zgodne z flamandzką tradycją wyrażoną w najlepszy artystycznie sposób w prezbiterium Onze-Lieve-Vrouwekerk w Brugii (il. 11), przekształconym w kaplicę grobową księcia burgundzkiego Karola Zuchwałego (1433–1477) i jego córki Marii (1457–1482). Pośrodku tego wnętrza ustawiono około roku 1500 wielkie sarkofagi obojga władców⁵³, które zdominowały ołtarz z umieszczonym na nim przed połową XVI stulecia, stosunkowo niewielkim tryptykiem malowanym przez Bernarda van Orley (1487–1541)⁵⁴. Tę ostatnią strukturę, ukrytą za przegrodą chórową, trudno więc opisywać jako ołtarz główny, zwłaszcza że sprawowano przy nim niemal wyłącznie aniwersarze za Karola i Marię⁵⁵, a uroczyste msze dla wspólnoty

⁵³ ROBERTS 1989, s. 376–400.

⁵⁴ VAN HOUTTE/DEVLIEGHER/VANDEWALLE 1982, s. 400.

⁵⁵ ROBERTS 1989, s. 382.

wiernych odprawiano w kościele Onze-Lieve-Vrouwekerk przy lepiej widocznych i bardziej okazałych ołtarzach⁵⁶.

11. Onze-Lieve-Vrouwekerk w Brugii, prezbiterium przekształcone w kaplicę grobową księcia Karola Zuchwałego i jego córki Marii, ok. 1500, fot. Michał Kurzej

Trzeba jednak zauważyć, że gdyby biskup Triest i jego następcy zechcieli przenieść swe pochówki do nowej kaplicy grobowej, usytuowanej poza prezbiterium katedry gandawskiej, napotkaliby z pewnością na opór swoich wiernych. Od czasów średniowiecza przyjął się bowiem w Niderlandach zwyczaj, że korpusami wielkich kościołów miejskich administrowały cywilne władze municypalne poprzez gildie utrzymujące ołtarze w nawach oraz w przylegających do nich kaplicach i opłacające księży sprawujących przy nich nabożeństwa. Pod zarządem biskupów, opatów, prepozytów i kapituł znajdowały się zaś wyłącznie prezbiteria, w których duchowni ci odprawiali uroczyste msze i liturgię godzin oraz mogli podejmować inwestycje artystyczne⁵⁷. Taki podział kompetencji i przestrzeni był skrzętnie strzeżony przez

⁵⁶ DEWITTE 1970, s. 101–135.

⁵⁷ ARNADE 2008, s. 136–137; BROWN 2011, s. 101–105; CALLEWIER 2014, s. 33–36, 199–232, 267–283.

władze miejskie, zwłaszcza w przypadku budowli, które – tak jak gandawski Sint-Baafskerk – stały się katedrami w wyniku rozbudowy administracji kościelnej w Niderlandach przeprowadzonej w 1559 roku przez króla hiszpańskiego Filipa II (1527–1598). Magistraty widziały w tej akcji próbę ograniczenia swojej tradycyjnej roli w zarządzaniu życiem religijnym w miastach, toteż nie pozwalały nowym biskupom na wszelkie próby wychodzenia poza przynależną im przestrzeń w katedrach⁵⁸.

Zaprowadzanie reformy trydenckiej w Niderlandach nie wpłynęło na zasadniczą zmianę tej sytuacji, ponieważ przychylność bogatego mieszczaństwa była nieodzowna dla sprawnego przeprowadzenia rekatolicyzacji tego kraju. W 1605 roku królowie hiszpańscy uzyskali od papieża Klemensa VIII (Ippolita Aldobrandiniego, 1536–1605) brewe zezwalające na zachowanie we wszystkich podległych im krajach przegród chórowych⁵⁹. Korzystano z tego skrzętnie w Południowych Niderlandach, odbudowując zniszczone przez ikonoklastów przegrody postrzegane jako wymowny znak trwania na tych terenach Kościoła katolickiego o hierarchicznej strukturze⁶⁰, a zarazem wyrazista bariera wyznaczająca granicę przestrzeni, którą mogli zagospodarować biskupi i ich kapituły⁶¹. Tylko prezbiteria mogły być zatem swoistymi kaplicami grobowymi kościelnych hierarchów, toteż ich przestrzeń została szybko zdominowana przez pomniki tych duchownych nie tylko u św. Bawona w Gandawie, lecz także w katedrach w Tournai, Mechelen, Antwerpii⁶² oraz w kolegiatach i w świątyniach opackich, takich jak Sint-Jacobskerk w Antwerpii i Salvatorskerk w Brugii⁶³.

Na ołtarzach głównych w zamkniętych prezbiteriach sytuowano tabernakula, mimo że utrudniało to wiernym wzrokowe kontemplowanie miejsca przechowywania Najświętszego Sakramentu, co krytykowali zdecydowanie niderlandzcy jezuici⁶⁴. W wielu świątyniach zaznaczano więc lokalizację tabernakulum za pomocą srebrnej atrapy drzwiczek umieszczonej na zapleczu ołtarza głównego, widocznej od strony ambitu (il. 12)⁶⁵, który nie był jednak zbyt dogodnym miejscem na klękanie i zatapianie się w adoracji. Przekazy źródłowe nie wyjaśniają przyczyny konsekwentnego „ukrywania” Najświętszego Sakramentu w głębi prezbiterium, ale wydaje się,

---

⁵⁸ ARNADE 2008, s. 137–138; DEYON/LOTTIN 2013, s. 20–21.

⁵⁹ RODRIGUEZ G. DE CEBALLOS 2006, s. 104.

⁶⁰ KAVALER 2008, s. 202–204.

⁶¹ KOLDEWEIJ 1987, s. 185–200; MÜLLER 2016, s. 101, 291–308.

⁶² LEURS 1931, s. 19; LEURS 1938, s. 41; DURIAN-RESS 1974, s. 238, 243–243, 373–281. Nowożytna aranżacja „kaplic większych” w tych katedrach została w różnym stopniu zniszczona w czasie okupacji Niderlandów przez rewolucyjne wojska francuskie w ostatnich latach XVIII wieku.

⁶³ MÜLLER 2016, s. 101.

⁶⁴ STEPPE 1952, s. 44–45.

⁶⁵ MEULEMEESTER 1994, s. 179.

12. Sint-Donaaskathedraal w Brugii, srebrna atrapa drzwiczek wskazująca lokalizację tabernakulum na zapleczu ołtarza głównego, zamówiona 1627, fot. autor

że można upatrywać jej w demokratycznym charakterze municypalnego zarządu przestrzenią korpusu świątyni. Umieszczenie Eucharystii w kaplicy lub na ołtarzu jednej z gildii wyróżniłoby znacznie tę wspólnotę kosztem innych, co byłoby zapewne nie do przyjęcia w społecznościach miejskich, wyznających republikańskie wartości. Te same wartości stały zapewne na przeszkodzie rozbudowywaniu kaplic przy korpusie, które w oczywisty sposób naruszałoby mieszczańską zasadę niewynoszenia się ponad swoją wspólnotę. Trudno sobie również wyobrazić, aby któraś z dumnych i bogatych gildii zechciała przekazać swoją kaplicę na okazałe prywatne mauzoleum. Korporacje te pozawalały wprawdzie składać w swych kaplicach szczątki możnych zmarłych, ale akceptowały wyłącznie ich upamiętnienie za pomocą wizerunków wkomponowanych w obrazy ołtarzowe i skromnych płyt w posadzce,

a tylko sporadycznie zgadzały się na zawieszenie na ścianach niewielkich epitafiów⁶⁶. Nie należy się więc dziwić, że w niderlandzkiej terminologii architektonicznej prezbiteria oddzielone od nawy przegrodami chórowymi są wciąż określane jako *grote kapel*⁶⁷, a brył wielkich kościołów w Niderlandach Południowych nie wzbogacają monumentalne nowożytne kaplice o zróżnicowanej architekturze. Jedynymi kaplicami bocznymi w tych świątyniach pozostają zaś – podobnie jak w średniowieczu – pomieszczenia pomiędzy przyporami, ujednoczone pod względem rozmiarów i form architektonicznych.

Przykłady zestawione w tym artykule świadczą zdecydowanie, że w epoce nowożytnej z terminem „kaplica” kojarzono różnorodne rozwiązania przestrzenne i funkcjonalne zarówno w praktyce budowlanej, jak i w tekstach poświęconych architekturze sakralnej. Można jednak przypuszczać, że osoby zorientowane w tradycji budownictwa kościelnego nie miały problemów z identyfikowaniem wszystkich rodzajów kaplic z przypisywaną im nazwą. Pamiętały one bowiem, że tego rodzaju pomieszczenia zawsze kształtowano, oddzielając miejsca dla specjalnych kultów i praktyk od przestrzeni kościoła przeznaczonej przede wszystkim do gromadzenia się wiernych na uroczyste sprawowanie Eucharystii. O ile cała świątynia wyrażała wspólnotowość Kościoła, o tyle wyróżnione w niej kaplice manifestowały różne partykularyzmy ujawniające się w owej instytucji. Sądzę więc, że to ostanie zdanie wskazuje swoisty kwantyfiktor ograniczony, który pozwala identyfikować kaplice, ale nie umożliwia ich precyzyjnej definicji. Próby jej sformułowania groziłyby jednak arbitralnym zawężeniem doświadczenia dynamicznej „żywej praktyki ludzkiej” do restrykcyjnego modelu nominalistycznego, uważanym przez zwolenników tzw. dialektyki refleksyjnej za poważne zagrożenie dla poprawności badań nad dziejami kultury. Lepiej więc chyba – podążając za ich zaleceniami – poprzestać na dostrzeżeniu „złożonej obecności” kaplic w dziejach architektury nowożytnej, niż silić się na szukanie jednoznaczności w ich opisie⁶⁸.

---

⁶⁶ SÖNDING 1989; MÜLLER 2016, s. 309–397.

⁶⁷ BEKKERS/MEIJSING 1923, s. 18, 88, 108.

⁶⁸ Zob. np. STANGUENNEC 2013, zwłaszcza s. 101–108. W języku polskim trudno oddać antynomie *présence complexe* i *identité*, kluczową dla refleksji „dialektyki refleksyjnej” nad dziejami kultury.

Bibliografia

Źródła

- BORROMEUS 2000 – Carolus Borromeus, *Insctructionum fabricae et supellectilis ecclesiasticae. Libri II*, wyd. Stefano della Torre, Massimo Marinelli, Città del Vaticano 2000.
- CATANEO 1554 – Pietro Cataneo, *I quattro primi libri di architettura*, Venezia 1554.
- CHILLET 1650 – Jules Chillet, *Aula sacra principium Belgii sive commentarius historicus de Capellae Regiae in Belgio Principiis*, Antverpiae 1650.
- CLAIZAC Y SAENZ 1877 – Pelayo Claizac y Saenz, *Diccionario general de arquitectura e ingeniería*, t. 1, Madrid 1877.
- DAINO 1988 – Giacomo Daino, *De origine et genealogia illustrissimae domus dominorum de Gonzaga*, [w:] Paolo Piva, *L'altro Gulio Romano. Il Duomo di Mantova, la Chiesa di Polirone e la dialettica di Medioevo*, Quistello 1988, s. 141–143.
- DI GIORGIO MARTINI 1967 – Francesco di Giorgio Martini, *Trattati di architettura, ingegneria e arte militare*, oprac. Corrado Maltese, t. 1–2, Milano 1967.
- GIUSSANO 1610 – Giovanni Pietro Giussano, *Vita di San Carlo Borromeo prete cardinale di Santa Prassede, arcivescovo di Milano*, Roma 1610.
- PAUOLO 1672 – Giovanni Pauolo, *Vita della Beata Lodovica Albertoni Piermattei Paluzzi del terz'ordine di San Francesco*, Roma 1672.
- VAN VAERNEWIJK 2016 – Marcus van Vaernewijk, *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt 1566–1568*, [w:] Joris De Zutter, *Te triest om 't al te vertellen. Beeldenstorm in Gent 1566. Het ooggetuigenverslag van Marcus van Vaernewijk*, Gent 2016, s. 15–131.

Opracowania

- AGOSTINI 2012 – Marco Agostini, *L'altare e il tabernacolo del vescovo Giberti nella cappella grande del duomo di Verona*, [w:] Gian Matteo Giberi (1495–1543). *Atti del convegno di studi*, Verona 2012, s. 147–153.
- ARNADE 2008 – Peter Arnade, *Beggars, Iconoclasts and Civic Patriots. The Culture of Dutch Revolt*, Ithaca 2008, s. 136–137.
- BARONI 1935 – Costantino Baroni, *Un'episodio poco noto della vita di San Carlo. La rimozione delle tombe dei Trivulzi nell'edicola Nazariana*, „Aevum. Rivista di Scienze Storiche, Linguistiche e Filosofiche”, t. 9 (1935), nr 3, s. 430–440.
- BEKKERS/MEIJSING 1923 – Th.M.P. Bekkers, C.N.J. Meijsing, *De kathedraal van Haarlem*, Nijmegen 1923.
- BIANCHI 2008 – Ilaria Bianchi, *La polemica delle immagini nell'età della Controriforma. Gabriele Paleotti teoretico e commitente*, Bologna 2008.
- BIFERALI 2013 – Fabrizio Biferali, *Paolo Veronese tra Riforma e Controriforma*, Roma 2013.
- BROWN 2011 – Andrew Brown, *Civic Ceremony and Religion in Medieval Bruges c. 1300–1520*, Cambridge 2011.
- CALLEWIER 2014 – Hendrick Callewier, *De papen van Brugge. De seculiere clerus in een middel-eeuwse wereldstadt, 1411–1477*, Leuven 2014.
- CAPURRO 2014 – Rita Capurro, *San Carlo Borromeo. Arte e devozione nell'Archidiocesi di Genova. Percorsi di arte e fede*, Saarbrücken 2014.
- CARERI 1995 – Giovanni Careri, *Bernini. Fights of Love, the Art of Devotion*, przeł. Linda Lappin, Chicago 1995.

- CARERI 2018 – Giovanni Careri, *Envols d'amour. Le Bernin: montage des arts et devotion baroque*, Sesto S. Giovanni 2018.
- CIPRIANI 1963 – Renata Cipriani, Gian Alberto Dell'Aqua, Francesco Ruselli, *La Cappella Portinari in Sant'Eustorgio a Milano*, Milano 1963.
- COLVIN 1991 – Howard Colvin, *Architecture and After-Life*, New Haven 1991.
- COPE 1979 – Maurice E. Cope, *The Venetian Chapel of the Sacrament in the Sixteenth Century*, New York 1979.
- CUNNINGHAM 2005 – David Cunningham, *One Pontile, Two Pontili. The Choir Screens of Modena Cathedral*, „Renaissance Studies”, t. 19 (2005), nr 5, s. 673–685.
- CORNELISON 2012 – Sally J. Cornelison, *Art and Relic. Cult of St. Anthonius in Renaissance Florence*, London–New York 2012, s. 115–298.
- DANIELI 2009 – Francesco Danieli, *San Filippo Neri. La nascita dell'Oratorio e lo sviluppo dell'arte cristiana al tempo della Riforma*, Cinisello Balsamo 2009.
- DE LUCA 1996 – Francesco De Luca, *La Cappella Salviati e gli altari laterali nella Chiesa di San Marco*, [w:] *Altari e commitenza. Episodi a Firenze nell'età della Controriforma*, red. Cristina de Benedicis, Firenze 1996, s. 115–135.
- DI CAGNO 1996 – Gabriella Di Cagno, Donatella Pegazzano, *San Salvatore in Ognissanti. Gli altari del Cinquecento (1561–1582) e il loro arredo nel contesto della Riforma Cattolica*, [w:] *Altari e commitenza. Episodi a Firenze nell'età della Controriforma*, red. Cristina de Benedictis, Firenze 1996, s. 93–103.
- DEWITTE 1970 – Alfons Dewitte, *De geestelijkheid van de Brugse Lieve-Vrouwekerk in de 16de eeuw*, „Handelingen Genootschap voor Geschiedenis”, t. 102 (1970), s. 101–135.
- DEYON/LOTTIN 2013 – Solange Deyon, Alain Lottin, *Les casseurs de l'été 1566. L'iconoclasme dans le Nord*, Lille 2013.
- DIEMER 2008 – Dorothea Diemer, *Fragen der künstlerischen Planung und Realisierung des Mausoleums*, [w:] *Neue Beiträge zu Adriaen de Vries*, red. Sigmund Graf Adelman, Dorothea Diemer, Bielefeld 2008, s. 41–69.
- DOMBROWSKI 2001 – Damian Dombrowski, *Die Grablege der sächsischen Kurfürsten zu Freiberg. Ideelle Dimensionen eines internationalen Monuments*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte”, t. 64 (2001), nr 2, s. 342–372.
- DROUIN 2019 – Gilles Drouin, *Architecture et liturgie au XVIIIe siècle. Offrir avec et pour le peuple*, Paris 2019.
- DURIAN-RESS 1974 – Saskia Durian-Ress, *Das barocke Grabmal in den südlichen Niederlanden. Studium zur Ikonographie und Typologie*, „Aachener Kunstblätter”, t. 45 (1974), s. 235–330.
- DUVERGER 2000 – Eric Duverger, *De gentse kunstverzamelaar en mecenas bisschop Antoon Triest (1577–1657)*, [w:] *De Sint-Baafs-kathedraal in Gent van Middeleeuwen tot Barok*, red. Bruno Bouckaert, Gent–Amsterdam 2000, s. 191–225.
- ETTLINGER 1978 – Leopold D. Ettlinger, *The Liturgical Function of Michelangelo's Medici Chapel*, „Mitteilungen der Kunsthistorischen Institutes in Florenz”, t. 22 (1978), nr 3, s. 287–304.
- FONTANA 2019 – Mauro Vincenzo Fontana, *Itinera Tridentina. Giovanni Balducci, Alfonso Gesualdo e la riforma delle arti a Napoli*, Roma 2019.
- FORTY 2000 – Adrian Forty, *Words and Buildings. A Vocabulary of Modern Architecture*, London 2000.
- FRASCATELLI 2001 – Dalma Frascarelli, *Arte e Controriforma. L'altare maggiore nelle „Instructiones fabriace et suppellectilis ecclesiasticae” di Carlo Borromeo*, [w:] „Quasi oculi et aures ac nabilissimae sacri capitis partes”. *I cardinali di Santa Romana Chiesa collezionisti e mecenati*, t. 1, red. Marco Gallo, Roma 2001, s. 24–37.
- GOSENS 1995 – Eymert-Jan Goosens, *De rol van de Beeldhouwkunst*, [w:] *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*, red. Jacobine Huisken, Koen Ottenheim, Gary Schwartz, Amsterdam 1995, s. 201–226.

- HALL 1974 – Marcia B. Hall, *The Ponte in S. Maria Novella. The Problem of the Rood Screen in Italy*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes”, t. 37 (1974), s. 157–173.
- HALL 2019 – Marcia B. Hall, *Reform after Trent in Florence*, [w:] *Art and Reform in the Late Renaissance after Trent*, red. Jesse M. Locker, New York 2019 [wydanie internetowe bez paginacji].
- HOUGHTON BROWN 1982 – Nancy A. Houghton Brown, *The Milanese Architecture of Galeazzo Alessi*, t. 1–2, New York–London 1982.
- JESTAZ 1995 – Bernard Jestaz, *La jubé comme organe de diffusion des formes classiques*, [w:] *L'église dans l'architecture de la renaissance*, red. Jean Guillaume, Paris 1995, s. 181–194.
- KAVALER 2008 – Ethan Matt Kavaler, *Tournai's Renaissance Jubé. Art as Instrument of Empowerment*, [w:] *In His Milieu. Essays on Netherlandish Art in Memory of John Michael Montias*, red. Amy Golahny, Mia M. Mochizuki, Lisa Vergara, Amsterdam 2008, s. 193–207.
- KISSEL 2016 – Meg Kissel, *The Making of New Female Saints. Female Sanctity in the Catholic Reformation (1588–1625)*, Saarbrücken 2016.
- KOLDEWEIJ 1978 – A.M. Koldewij, *Pieter Saenredam had al gerekend van Matthieu Brouerius de Nidek beschreef. Het Doxaal en de koorbanken in de Sint-Jan te s'Hertogenbosch*, „Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek”, t. 38 (1987), s. 185–200.
- KRASNY 2017 – Piotr Krasny, *Exempla viva. The Prelates of Roman Catholic Church as Inspirers of Charles Borromeo's Instructions on Shaping Sacred Art*, „Folia Historiae Artium. Seria Nowa”, t. 15 (2017), s. 35–58.
- KREIDER 1979 – Alan Kreider, *English Chantries, The Road to Dissolution*, Cambridge 1979.
- LALEMAN 2000 – Marie Christine Laleman, *Het stenen verhaal van de Oudste stadskerk van Gent*, [w:] *De Sint-Baafs-kathedraal in Gent van Middeleeuwen tot Barok*, red. Bruno Bouckaert, Gent–Amsterdam 2000, s. 86–105.
- LANG 2009 – Uwe Michael Lang, „*Tamquam cor in pectore*”. *The Eucharistic Tabernacle Before and After the Council of Trent*, „The Sacred Architecture”, t. 15 (2009), nr 1, s. 32–36.
- LARSSON 2008 – Lars O. Larsson, *Das Mausoleum in Stadthagen. Ein einzigartiges Denkmal frühneuzeitlicher Grabkultur*, [w:] *Neue Beiträge zu Adriaen de Vries*, red. Sigmund Graf Adelman, Dorothea Diemer, Bielefeld 2008, s. 27–39.
- LEFFTZ 2007 – Michel Lefftz, *Jean Del Cour, 1631–1707. Un émule du Bernin à Liège*, Bruxelles 2007.
- LEONICINI 1996 – Giovanni Leoncini, *Altari in Santa Trinita: la cappella maggiore, la cappella Usimbardi e la cappelle delle reliquie di San Giovanni Gualberto*, [w:] *Altari e committenza. Episodi a Firenze nell'età della Controriforma*, red. Cristina de Benedictis, Firenze 1996, s. 105–113.
- LEURS 1931 – Stan Leurs, *De kathedraal van Doornik*, t. 2, *Gotische bouwkunst, beeldhouwkunst en mobilier en renaissance*, Antwerpen 1931 (=Ars Belgica, t. 4).
- LEURS 1937 – Stan Leurs, *De oude kerken van Gent. Sint-Niklaas en Sint-Baafs*, Antwerpen 1937 (=Ars Belgica, t. 7, cz. 1).
- LEURS 1938 – Stan Leurs, *De kathedrale Kerk van O.L. Vrouw te Antwerpen*, Antwerpen 1938 (=Ars Belgica, t. 9).
- LUCHERINI 2018 – Vinni Lucherini, *La memoria monumentale dei „christianissimi” re angioini di Napoli. Manipolazioni storiografiche e artistiche tra Cinque e Seicento*, [w:] *Rethinking, Re-making, Re-living Christian Origins*, red. Ivan Foletti, Manuela Gianandrea, Serena Romano, Elisabetta Scirocco, Roma 2018, s. 209–233.
- ŁOZIŃSKI 2003 – Jerzy Zygmunt Łoziński, *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce, 1520–1620*, Warszawa 1973.
- MACKIE 2003 – Gillian Mackie, *Early Christian Chapels in West. Decoration, Function and Patronage*, Toronto 2003.
- MAJO 2014 – Angelo Majo, *San Carlo Borromeo. Vita e azione pastorale*, Milano 2004.
- MANDOSI 2016 – Cristina Mandosi, *Instruzione del cardinale Gabriele Paleotti per le costruzione capelle nei palazzi*, [w:] *Immagini e Arte Sacra nel Concilio di Trento. „Per instruire, ricordare, meditare e trarne frutti”*, red. Lydia Salviucci Insolera, Roma 2016, s. 149–158.

- MARTELACCI 1995 – Rosemaria Martelacci, *Capelle gentilizie fiorentine in epoca di Controriforma*, [w:] *Architetture di altari e spazio ecclesiastico. Episodi di Firenze, Prato e Ferrara nell'età della Controriforma*, red. Carlo Cresti, Firenze 1995, s. 35–118.
- MARTIN 2010 – Philippe Martin, *Le théâtre divin. Une histoire de la messe. XVIe-XXe siècles*, Paris 2010.
- MASON RINALDI 1987 – Stefania Mason Rinaldi, „*Hora di nuovo vedesi...*”. *Immagini della devozione eucaristica a Venezia alla fine del Cinquecento*, [w:] *Venezia e la Roma dei papi*, Milano 1987, s. 171–197.
- MEULEMEESTER 1994 – J.L. Meulemeester, *Het zilveren altaarornament van de Brugse Sint-Donaaskathedraal*, „*Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*”, t. 131 (1994), nr 1, s. 179–188.
- MONACI MORAN/MELONI TRKULJA 1999 – Lucia Monaci Moran, Silvia Meloni Trkulja, *Cappella Corsini in Santa Maria del Carmine*, [w:] *Cappelle barocche a Firenze*, red. Mina Gregori, Cini-sello Balsamo 1999, s. 135–164.
- MOZZARELLI 2005 – Cesare Mozzarelli, *San Eustorgio, il domenicano Cesare Bugati a la polemica antiborromaica a Milano del secondo Cinquecento*, [w:] *idem, Tra terra e cielo. Studi di religione, identità e società*, Milano 2005, s. 139–149.
- MULCAHY 1994 – Rosemarie Mulcahy, *Adrian de Vries and Pompeo Leoni. The High Altarpiece of El Escorial*, „*Apollo*”, t. 139 (1994), nr 2, s. 35–38.
- MÜLLER 2016 – Jeffrey Müller, *St. Jacob's, Antwerp. Art and Counter-Reformation in Rubens' Parish Church*, Leiden 2016.
- MURPHY 1999 – Paul V. Murphy, *Politics, Piety and Reform. Lay Religiosity in Sixteenth Century Mantua*, [w:] *Confraternities and Catholic Reform in Italy*, red. John P. Donnelly, Michael V. Maher, Kirkville 1999, s. 45–54.
- NEGRONI 1993 – Francesco Negrone, *Il Duomo di Urbino*, Urbino 1993.
- NELSON/ZECKHAUSER 2008 – Jonathn K. Nelson, Richard J. Zeckhauser, *Theories and Distinction. Magnificence and Spirituality*, [w:] *The Patron's Payoff. Conspicuous Commissions in Italian Renaissance Art*, red. Jonathn K. Nelson, Richard J. Zeckhauser, Princeton 2008, s. 67–84.
- OSTEN SACKEN 1979 – Cornelia von der Osten Sacken, *San Lorenzo Real de el Escorial. Studienzur Baugeschichte und Ikonologie*, Mittenwald–München 1979.
- OSTROW 1996 – Steven Ostrow, *Art and Spirituality in Counter Reformation Rome. The Sistine and Pauline Chapels in S. Maria Maggiore*, Cambridge 1996.
- OSTROWSKI 1972 – Jan Ostrowski, *Kościół Notre-Dame de Bon Secours, mauzoleum Stanisława Leszczyńskiego w Nancy*, „*Biuletyn Historii Sztuki*”, t. 34 (1972), nr 1, s. 104–106.
- PEVSNER 1979 – Nicolaus Pevsner, *A History of Building Types*, Princeton 1979.
- PIGOZZI 1996 – Marinella Pigozzi, *Forme e funzioni dell'altar maggiore a Bologna. La riposta politica e artistica della Chiesa cattolica alle contestazioni della Riforma*, [w:] *Altari e immagini nello spazio ecclesiale. Progetti in realizzazioni nell'età della Controriforma*, red. Anna Forlani Tenpesti, Firenze 1996, s. 23–41.
- RIQUELME OLIVA 2010 – Pedro Riquelme Oliva, *Los obispos franciscanos y suas actuaciones artísticas en la Iglesia posttridentina (1559–1648) y de la Controreforma (1648–1724)*, [w:] *La catedral guía mental y espiritual de la Europa barroca católica*, red. Germán Romallo Assensio, Murcia 2010, s. 277–297.
- ROBERTS 1989 – Ann M. Roberts, *The Chronology and Political Significance of The Tomb of Mary of Burgundy*, „*The Art Bulletin*”, t. 71 (1989), nr 3, s. 376–400.
- RODRIGUEZ G. DE CEBALLOS 2006 – Alfonso Rodriguez G. de Ceballos, *Los usos del templo cristiano y su conservación*, [w:] *En torno al Barocco. Miradas multiples*, red. Concepción de la Peña Velasco, Murcia 2006, s. 99–111.
- RODRIGUEZ G. DE CEBALLOS 2009 – Alfonso Rodriguez G. De Ceballos, *Edificios singulares de España en relación con el culto eucarístico: sagrarios, capillas de comunión y capillas sacramentales*,

- [w:] *L'architecture religieuse européenne au temps des Reformes. Héritage de la Renaissance et nouvelles problématiques*, red. Monique Chatenet, Claude Mignot, Paris 2009, s. 231–240.
- SAUERLÄNDER 2014 – Willibald Sauerländer, *The Catholic Rubens. Saints and Martyrs*, przeł. David Dollenmayer, Los Angeles 2014.
- SAVY 2003 – Barbara Maria Savy, *Moretto e Romanino per la Confraternità del Corpo del Cristo nel Duomo di Brescia. I cicli decorativi e un gonfalone perduto*, „Prospettiva” 2003, nr 110–111, s. 97–121.
- SCHEERDER 1978 – Jozef Scheerder, *De Beeldenstorm*, Haarlem 1978.
- SCHWANGER 1978 – Klaus Schwanger, *L'architecture religieuse à Rome de Pie IV à Clément VIII*, [w:] *L'église dans l'architecture de la renaissance*, red. Jean Guillaume, Paris 1995, s. 223–230.
- SCONTI 2017 – Aurora Sconti, *Da rotonda a basilica longitudinale. Chiesa e convento dal Cinquecento al settecento*, [w:] *Santa Maria de la Passione e il Conversatorio Giuseppe Verdi*, Milano 1981, s. 46–79.
- SCOTTI TOSINI 2009 – Aurora Scotti Tosini, *La „bella maniera”: architetti, committenti, teoria e forma dell'architettura tra Roma e Milano nel Cinquecento*, [w:] *Lombardia manierista. Arti e architettura 1535–1600*, red. Maria Teresa Fiorio, Valerio Terraroli, Milano 2009, s. 69–101.
- SIGNORINI 2016 – Anna Eleanor Signorini, *Le cappelle gentilizie a Roma dalle norme tridentine ai primi trattati di fine '500. Il caso dell'agostiniana Cappella Cavaletti*, [w:] *Immagini e Arte Sacra nel Concilio di Trento. „Per instruire, ricordare, meditare e trarne frutti”*, red. Lydia Salviucci Insolera, Roma 2016, s. 159–176.
- SIMONCINI 2017 – Giorgio Simoncini, *La memoria del Medioevo nell'architettura dei secoli XV–XVIII*, Roma 2017.
- SNAET 2009 – Joris Snaet, *Rénovation versus tradition. L'architecture au temps de Contre Réforme dans les Pays-Bas méridionaux*, [w:] *L'architecture religieuse européenne au temps des Reformes. Héritage de la Renaissance et nouvelles problématiques*, red. Monique Chatenet, Claude Mignot, Paris 2009, s. 107–120.
- SÖNDING 1989 – Ulrich Sönding, *Das Grabbild des Peter Paul Rubens in Jakobskirche zu Antwerpen*, Hildesheim 1989.
- STANGUENNEC 2013 – André Stanguennec, *Analogie de l'être et attribution du sens. La dialectique réflexive*, Lille 2013.
- STEPPE 1952 – Jan Steppe, *Het koordoksaal in de Nederlanden*, Brussel 1952.
- TEIJEIRA PABLOS 2000 – Maria Dolores Teijeira Pablos, *El espacio coral. La influencia de la liturgia y los condicionantes religiosos en su configuración arquitectónica*, [w:] *El coro de la Catedral de León. Arte, función y símbolo*, red. Maria Dolores Campos Sánchez-Bordona, León 2000, s. 12–42.
- UGOLINI 2004 – Guido Ugolini, *I dipinti della Cappella del Sacramento nel Duomo di Fano*, „Accademia Raffaello. Atti e Studio” 2004, nr 1, s. 35–44.
- VAN HOUTTE/DEVLIEGHER/VANDEWALLE 1982 – J.A. van Houtte, Luc Devliegher, A. Vandewalle, *De geschiedenis van Brugge*, Brugge 1982.
- VAN OS 2000 – Henk van Os, *Heiligenverehrung früher und heute*, [w:] *Der Weg zum Himmel. Reliquienverehrung im Mittelalter*, red. Henk van Os, Regensburg 2000, s. 15–53.
- VOLTA 2001 – Valentino Volta, *Rotonda per le Sante Croci*, [w:] *Le Sante Croci. Devozione antica degli Bresciani*, Brescia 2001, s. 51–84.
- WAPPELMANN 2007 – Stefan Wappelmann, *Raum und Memoria. Giottos Berliner Transitus Mariae und einige Überlegungen zur Aufstellung der Maesta in Ognisanti, Florenz*, [w:] *Zeremoniell und Raum in der frühen italienischen Malerei*, Petersberg 2007, s. 138–159.
- WELLNHOFER 2019 – Angelika Wellnhofer, *Der Barocke Regensburger Dom. Eine Rekonstruktion des nachmittelalterlichen Innerraums*, Regensburg 2019.

"Capellae maiores et minores" and the different ways of shaping them in sacral architecture after the Council of Trent

In *Instruktionen fabricae et suppellectilis ecclesiasticae* published in Milan in 1577, in line with the tradition formed in the Middle Ages, the term *capella* was used to describe a part of the church interior, definitely designated as the place for altar. There, the term *capella maior* was referred to the church's presbytery, and *capelle minores* – to the strings of identical chapels, adjacent to the sides of the nave, and sometimes also to the transept. *Capella maior* was already losing its spatial separateness as a result of liturgical reforms introduced after the Council of Trent. In Italy and in most European countries, it was then that great importance was attached to gathering the people at one solemn Holy Mass, at the same time striving to make its celebration as visible as possible to the gathered worshipers. Therefore, the choir partitions were removed, and the presbyteries were cleaned from elements emphasizing their spatial distinctiveness on the one hand (reliquaries, miraculous paintings, impressive tombstones), and on the other, distracting the attention of the worshipers from the celebration of the Holy Sacrifice. Such activities – strongly recommended in *Instruktionen* – meant that the presbytery was very strongly (both spatially and ideologically) integrated with the body of the church, as a result of which in most languages it ceased to be called a chapel.

On the other hand, in the documents of church factories such a term was applied to annexes connected very loosely with the space and body of the temple, to which the saints and tombstones from the presbytery were "transferred". The construction of two such structures by the popes at the larger basilica of Santa Maria Maggiore in Rome became the confirmation of this practice by the highest authority in the Church. However, *Instruktionen* and other Counter-Reformation texts on church shaping did not record the rapid spread of an "autonomous" chapel in sacral architecture. The Milanese work describes only the way of shaping the strings of *capellae minores*, so a solution present in the Italian architecture from the late Middle Ages. The reason for this choice was probably the fact that the chapels adjacent to the nave fulfilled a specific tradition in the liturgy in the church, and the role of autonomous chapels in this field remained insignificant.

Due to the well-established local tradition in the South Netherlands, there was no integration of the spaces of presbyteries and churches in this area. In this area, Catholicism was restored after the period of violent Reformation, which meant that in the churches, first of all, elements destroyed by iconoclasts were reconstructed. Therefore, in the cathedrals and collegiate churches, with the consent of the Holy See, the partitions

separating them from the corpus were reconstructed. Behind these partitions, imposing tombstones of bishops and canons were built, because only these spaces were supervised by higher clergy, while the corps were under the administration of municipalities. In Flemish, the presbytery was thus still described with the term (*grote*) *kapel*, while the side chapels, usually built between the buttresses of great Gothic churches, were called chapels (*kapelletjes*).

Thus, in the modern era, the term “chapel” was associated with various spatial and functional solutions, both in construction practice and in texts on sacral architecture. Therefore, one should limit himself to noticing the complex presence of chapels in the history of modern architecture, and not try to formulate a precise and unambiguous definition of this type of building.

Keywords: early modern sacral architecture, early modern theory of art, sepulchral art, liturgy after the Council of Trent, chapel, sacred space in early modern period